

Damian Nowak

Muzeum – Dwory Karwacjanów i Gładyszów w Gorlicach

Architektura cerkiewna na Łemkowynie w dwudziestoleciu międzywojennym

Резюме

Церковна архітектура на Лемковині в межевоєнним періоді

Сакральний архітектонічний краєвид Лемковини значучо ся змінил в періоді межевоєнного двадцетлітя. На місце традиційних форм пришли новы, які навізували до історизму і модернізму. На потреби допису виділено три групи церкви. Першом є група церкви, які зачали будувати іщы перед I світовом войном або в час ей тырваня, але скінчыли уж в межевоєнним періоді. Другом сут церкви вознесены в місце знищених обектів в час военных діянь в 1914-1915 рр. Третю групу становлят церкви вознесены як натуральний будовляний рух. В статі коротко омовлено тіж квестии консерваторской охорони памятників церковной архітектуры на Лемковині.

Ключовы слова: Поляны, Климківка, Красна, Жегестів, Жыдівске, Гладышів, Ростайне, Крива, Вільхівец, Камюнка, Липовец, Дальова, Вафка, Лупків, Зубеньско, Розділя, грекокатолицкы церкви, церковна архітектура, історизм, національна архітектура.

Abstract

Lemko Church Architecture during the Interwar Period

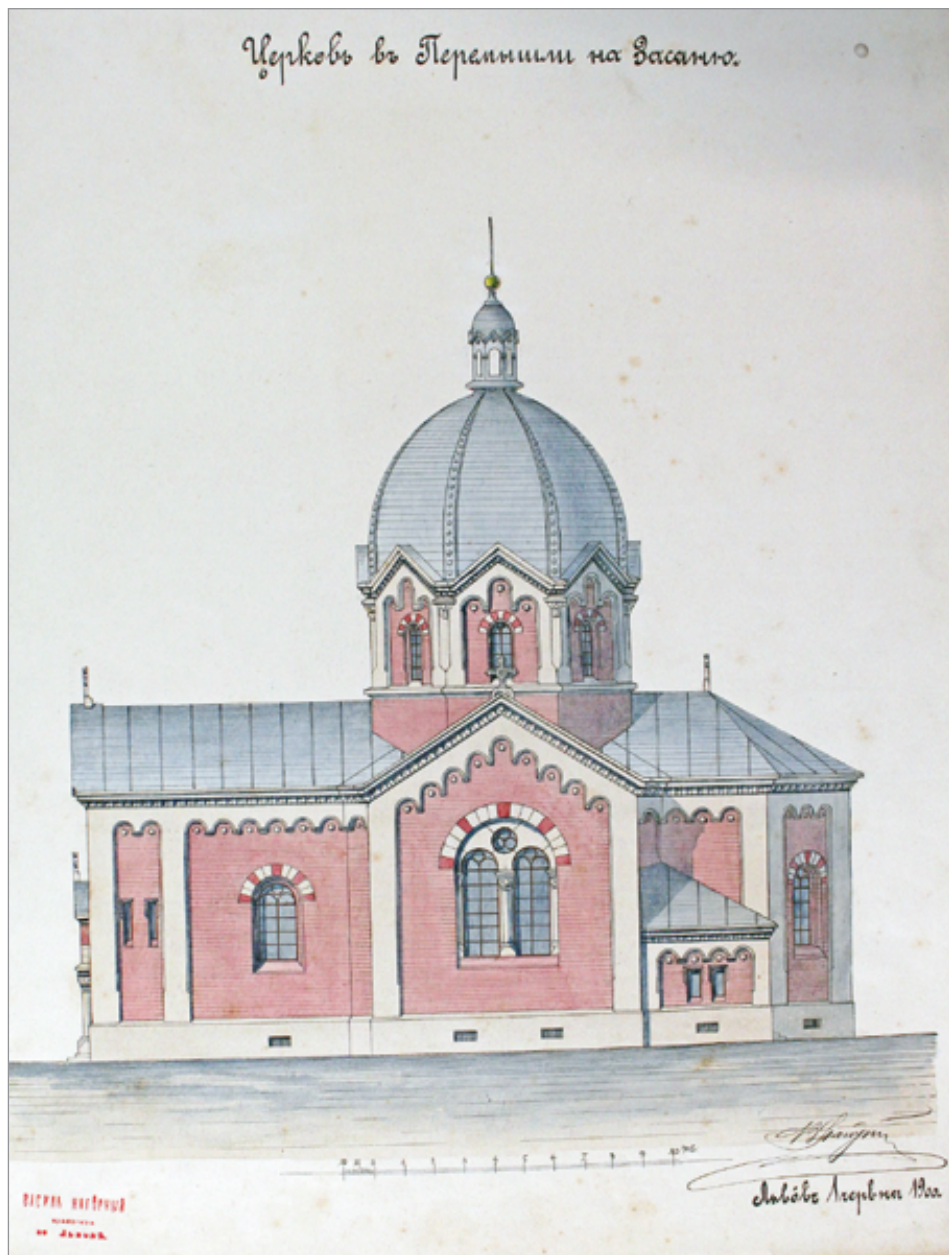
During the interwar period, sacral architecture in Lemkovyna underwent a significant transformation. Traditional architectural forms were replaced by historicism and modernism-influenced approach. For the purposes of this article, churches were divided into three groups. The first one, whose

construction was started before or during the First World War, was completed in the interwar period. The second one includes churches erected in place of buildings destroyed during the war in 1914-1915 and the third one churches created as a result of social demand. The article also briefly expounds on conservation issues of sacral architecture in Lemkovyna.

Keywords: Polany, Klimkówka, Krasna, Żegiestów, Żydowskie, Gładyszów, Rozstajne, Krzywa, Olchowiec, Kamionka, Lipowiec, Daliowa, Wawrzka, Łupków, Zubeńsko, Rozdziele, Greek Catholic churches, church architecture, historicism, national architecture

Okres międzywojenny dla Łemkowyny był czasem polaryzacji postaw tożsamościowych, na którą miała znaczący wpływ zarówno Cerkiew greckokatolicka, jak i prawosławna. Oba te Kościoły miały już wówczas wypracowane formy architektoniczne obiektów sakralnych, których wybór stawał się zarazem deklaracją postawy narodowej. Cerkiew greckokatolicka, która skupiała większość wiernych z obszaru Łemkowyny po Synodzie Lwowskim w 1891 r., precyzyjnie nakreśliła kierunki rozwoju architektury cerkiewnej. Stanowić miały one wsparcie dla narodowego ruchu ukraińskiego w Galicji. O wyborze projektu cerkwi na poziomie parafialnym teoretycznie decydował miejscowy proboszcz, jednak to konsystorz biskupi jako kościelny organ decyzyjny oraz po części finansujący daną inwestycję, posiadał szeroką sieć kontaktów wśród architektów i przedsiębiorców budowlanych specjalizujących się w budownictwie cerkiewnym. Stwierdzenie, że władze diecezji ostatecznie decydowały o wyborze projektu byłoby sporym nadużyciem, jednak często zdarzały się przypadki, kiedy sugerowano parafii dany projekt lub pracownię architektoniczną. W analizie ruchu budowlanego nie sposób pominąć takich zjawisk jak moda i prestiż, których wyrazem dla najczęściej wiejskich społeczności była nowa, murowana, kryta blachą cerkiew z kopułą. I najpewniej właśnie ten czynnik, rzecz jasna obok ekonomicznego, miał największy wpływ na ostateczną formę nakreślonej w projekcie świątyni.

Ze strony władzy świeckiej o akceptacji projektu cerkwi decydowały starostwa powiatowe, a sytuacje sporne rozpatrywane były przez Namiestnictwo we Lwowie. Po roku 1918 kompetencje te przejęły Dyrekcje Robót Publicznych stanowiące wydziały urzędów wojewódzkich w Krakowie i we Lwowie. Projekty nowych obiektów dodatkowo były poddawane ocenie wojewódzkim urzędom konserwatorskim, które często ingerowały w formę projektowanej świątyni.

1. Przemysł – Zasanie, niezrealizowany projekt W. Nahirnego cerkwi oo. Bazylianów, zb. AAP

Na potrzeby artykułu oparłem analizę zbioru cerkwi o podział chronologiczny. Interesujący mnie okres podzieliłem na następujące części:

- cerkwie, które zostały zaprojektowane lub została rozpoczęta ich budowa w okresie galicyjskim, a zostały ukończone w okresie międzywojennym;
- cerkwie wzniesione w miejsce obiektów zniszczonych podczas I wojny światowej;
- cerkwie wzniesione w dwudziestolecie międzywojennym.

Ostatnim zagadnieniem, które poruszam jest kwestia podejścia służb konserwatorskich do obiektów architektury cerkiewnej na przedmiotowym obszarze w dwudziestolecie międzywojennym.

Pierwszą grupę stanowią obiekty, których projekty zostały opracowane przed I wojną światową lub w czasie jej trwania – należą do niej murowane cerkwie w Polanach, Klimkówce, Krasnej, Pętnej i Żegiestowie. Projekt cerkwi zrealizowany w Polanach opracowany został przez lwowskiego architekta Jakuba Rudnickiego. Ekspozowany był w 1909 r. na Wystawie Kościelnej we Lwowie organizowanej przez Ligę Pomocy Przemysłowej, jednak nie ma pewności, czy był projektem dedykowanym dla Polan, czy też w okresie późniejszym został zakupiony przez miejscowy komitet budowy cerkwi. Do prac budowlanych przystąpiono jeszcze przed wybuchem wojny, jednak obiekt został konsekrowany dopiero po jej zakończeniu. Rudnicki należał do grupy ukraińskich architektów, których początki działalności przypadają na okres, kiedy historyzm w galicyjskiej architekturze cerkiewnej, dziś często określany jako ukraiński styl narodowy, był dominującym. Swą karierę zawodową rozpoczął we Lwowie, w biurze projektowym Wasyla Nahirnego – najpopularniejszego wówczas w kręgach cerkiewnych architekta. Pracując tam realizował nakreślone przez Nahirnego projekty oraz prowadził nadzory budowlane. Współpracował również z lwowskim architektem i przedsiębiorcą budowlanym Janem Lewickim. Pod koniec pierwszej dekady XX w., równoległe pracując w wymienionych wyżej biurach, rozpoczął indywidualną praktykę architektoniczną. Jej owocem było opracowanie kilku projektów cerkwi, które realizacji doczekały się w zdecydowanej większości dopiero w okresie międzywojennym: w Tuczapach (1909-1930), Wierbiążu (1914-1928) i Wetlinie (1914-1928). Po wojnie założył w Przemyśle własną pracownię, z której wyszły projekty cerkwi w Posadzie Leskiej, Piskorowicach, Nienowicach, Pakoszówce, Bykowie, Popowicach, Solinie, Czerniliawie, Stróżach Wielkich i Ułazowie (APP, PGU, sygn. 15, Listy architektów w sprawie budowy cerkwi..., k. 3-17). Swą koncepcję

2. Polany, cerkiew w okresie międzywojennym

3. Polany, cerkiew po odbudowie ze zniszczeń wojennych, fot. J. Tur, ok. 1985 r. zb. Ruskiej Bursy

programową oparł na popularnym wówczas modelu cerkwi „nahiranińskiej”, wzbogacając ją jednak o wyraźne motywy neobizantyńskie, przejawiające się m.in. w podziale i kompozycji układu płaszczyzn elewacji (tynk i cegła) oraz w zastosowaniu bogatego detalu architektonicznego (np. triforia) w charakterystycznych kłozowych hełmach wieńczących kopuły. Cerkiew w Polanach należy do jego najlepszych realizacji.

Drugą świątynią z tej grupy jest wzniesiona według projektu Wasyla Nahirnego cerkiew w Krasnej (Лев, Слободян, Філевич 2015, 28). Nahirny jako architekt często określany jest jako twórca narodowego stylu w ukraińskiej architekturze sakralnej na terenie Galicji, zwanego również „nahiriańskim”. Swą koncepcję oparł na syntezie kosmopolitycznego neobizantynizmu Teofila Hansena z motywami czerpanymi z dawnych cerkwi zachowanych na terenie Galicji i Rusi Kijowskiej (Krasny 2002, 583). Z jego pracowni wyszło ponad 200 projektów cerkwi, w zdecydowanej większości zrealizowanych, a on sam wykształcił kolejne pokolenie architektów. Opracowane przez niego formy znajdowały wielu naśladowców i do dziś pozostają wykorzystywane we współczesnych projektach cerkwi. Duża, trójkopułowa świątynia z transeptem stylistycznie wpisuje się w okres rozkwitu ukraińskiego historyzmu w sztuce cerkiewnej. Jej budowę rozpoczęto w 1912 r., jednak nie została ona ukończona przed wybuchem I wojny światowej. Cerkiew według identycznego projektu została wzniesiona w latach 1913-1914 w Pinianach koło Sambora (Слободян 1998, 536-537).

Najciekawszą cerkwią, nie tylko w omawianej grupie, ale też spośród wszystkich wzniesionych na Łemkowynie w pierwszej połowie XX w. była murowana cerkiew w Klimkówce. Jej budowę rozpoczęto w 1914 r., prawdopodobnie na podstawie projektu Romana Olszewskiego. Olszewski miał w Grybowie przedsiębiorstwo budowlane, a on sam kierował budową m.in. kościołów w Grybowie, Stróżach i Gródku, wedle jego projektu zrealizowano również budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Grybowie i plebanię w Zdyni. W Klimkówce powstał obiekt wyjątkowy, który poprzez nowoczesną, niespotykaną dotychczas formę, idealnie wpisującą się w krajobraz, stał się jedną z najbardziej rozpoznawalnych karpacckich cerkwi w kolejnych dziesięcioleciach. Zrezygnowano z wszechobecnej w regionie stylizacji historyzującej, opierając jednocześnie program architektoniczny na formach protomodernistycznych. Chociaż korpus świątyni posiadał cechy tradycyjne dla łemkowskich cerkwi murowanych, których genezy można doszukiwać się jeszcze w budownictwie sakralnym doby józefińskiej, zastosowane rozwiąza-

nia architektoniczne posiadały już pewne cechy modernistyczne. Głównym nośnikiem estetyki obiektu stała się tu prosta bryła oparta na rzucie krzyża greckiego z półkolistą zamkniętymi ramionami, do którego od strony zachodniej dostawiono półkolistą wieżę. Zakrystie zlokalizowano diagonalnie do zasadniczych osi cerkwi. Elewacje pozbawione zostały ornamentów a detal architektoniczny zredukowano do prostych przekrojów gzymsów podokapowych i prostych obramień okiennych. Spośród oszczędnego detalu wyróżnia się balustrada ażurowa, wieńcząca koronę murów wieży od frontu. Dominantą było pięć wież, z których najwyższa nastawiona została centralnie, na krzyżowaniu się głównych osi obiektu. Sama forma wież była nowoczesna, przesiąknięta myśleniem modernistycznym. Osadzono je na walcowatych podstawach, z których wychodziły stożkowe, lekko wklęsłe dachy. W ich górnych partiach umieszczono po dwa blaszane kołnierze, które wraz z wykrojonymi w połączeniach płycinami nawiązywać miały do tradycyjnej formy pozornej latarni, popularnej w zwieńczeniach hełmów w łemkowskiej architekturze cerkiewnej. Wieże zwieńczono dużymi makowicami. Dodatkowym elementem plastyki dachów był wertykalny, pasowy układ arkuszy blachy, z wydatnymi pionowymi łączeniami dekarскими. Cerkiew w Klimkówce stała się inspiracją dla wybitnej realizacji, jaką jest wzniesiona w latach 1983-2016 cerkiew prawosławna w Krynicy.

Kolejną cerkwią w omawianej grupie jest cerkiew w Pętnej. Jej budowę rozpoczęto w 1916 r., prawdopodobnie według projektu lwowskiego architekta Aleksandra Łuszpińskiego (ukr. Олександр Лушпинський). Łuszpiński, działając w środowisku ukraińskich architektów, zdecydowanie wyróżniał się w podejściu do architektury cerkiewnej. Samodzielnie prowadził badania terenowe dokumentując zasób, a nabytą wiedzę wykorzystywał w swej praktyce architektonicznej (Krasny 2003, 263). Gdy analizuje się jego realizacje

4. Klimkówka, cerkiew, fot. J. Tur, 1961 r.
zb. Ruskiej Bursy

cerkiewne, zarówno przed, jak i po pierwszej wojnie światowej (cerkwie w Obroszynie, Boryni, Czernilowie Ruskim, Pyszkowcach, Surochowie) to widać, że obiekt wzniesiony w Pętnej nie pasuje do wypracowanego przez niego stylu, utrzymany jest bowiem w duchu historyzmu, natomiast Łuszczyński do architektury podchodził już w sposób nowoczesny. Być może o zastosowaniu w przypadku Pętnej prostej formy zdecydowały okoliczności – okres wojenny i problemy finansowe parafii.

Ostatnim obiektem, którego korzenie sięgają okresu galicyjskiego jest cerkiew w Żegiestowie. Jej projekt wykonano w 1917 r., jednak do realizacji przystąpiono dopiero w 1923 r. Wedle jego założeń żegiestowska cerkiew miała być obiektem murowanym, założonym na planie trójdzielnym, krzyżowym, z trójbocznie zamkniętym sanktuarium. Planowano również rozbudować jej formę architektoniczną poprzez dodanie od strony zachodniej kruchty, z przylegającym do niej drewnianym opasaniem, ujmującym również boczne ściany prytworu, nakrytym pulpitowym dachem. Poszczególne części cerkwi wieńczyły trzy duże kopuły, nastawione na murowanych tamburach. Projekt posiadał oryginalne rozwiązania. Pierwszym z nich była kruchta, której forma stanowi inspirację stylem zakopiańskim, o czym świadczy spadzisty dach półszczytowy z snycersko uformowanym motywem wschodu słońca w szczycie oraz półokrągłym nawisem w punkcie zbiegu połączenia dachowych zwieńczonym wieżyczką. Naroża kruchty wspierały przypory z podkreślonym wątkiem kamiennym. Drugim oryginalnym elementem jest podstawa kopuły nad nawą, która przechodzi z rzutu ośmiobocznego w tambur po podstawie okręgu. Płaszczyzny ścian planowano obłożyć okładziną kamienną nawiązującą formą do ciosów piaskowcowych oraz wzbogacić ją kompozycyjnie motywami ceglanyymi (gzymsy, obramienia okienne). Plastykę bryły podkreślać miały również przypory uskokowe. Kloszowe kopuły z latarniami zamierzano nakryć blachą, natomiast wszystkie pozostałe połączenia dachowe – czerwoną dachówką. Cerkiew miała się prezentować barwnie – kamienna szarość ścian komponować się miała z pomarańczowymi dachami, niebieskimi kopułami zwieńczonymi makowicami krytymi połączoną blachą.

Rozmach, z jakim przystąpiono do projektowania cerkwi w Żegiestowie najpewniej miał podkreślić prestiż tej miejscowości uzdrowskiej. Budowę rozpoczęto w 1923 r. zgodnie z projektem, wedle którego wbudowano korpus świątyni. Po wzniesieniu ścian, prawdopodobnie w wyniku problemów z finansowaniem inwestycji, okrojono pierwotny projekt o wiele elementów, natomiast te, które zdecydowano się realizować, zmodyfikowano tak, aby możliwie

zredukować koszty. W ten sposób murowane kopuły zastąpiono drewnianymi, zrezygnowano z dekoracji kruchty, opasania oraz pierwotnej formy elewacji a także wielu innych elementów. Oddzielnym zagadnieniem jest zrealizowana forma kopuł i dachów, która nie dość, że zasadniczo różni się od tej ujętej w projekcie, to zaburza harmonię architektury, a w konsekwencji i estetykę obiektu.

Drugą analizowaną grupę stanowią cerkwie odbudowane w miejscach zniszczonych podczas działań wojennych w latach 1914-1915. Większości cerkwi znajdujących się w pobliżu frontu, nawet jeżeli zostały uszkodzone wyniki ostrzału, udało się przetrwać. Jednak cztery z nich,

5. Żegiestów, cerkiew na międzywojennej pocztcówce

6. Żegiestów, projekt cerkwi, 1917 r., zb. Archiwum Parafialnego w Żegiestowie

w miejscowościach: Żydowskie, Rozstajne, Wola Piotrowa i Gładyszowów spłonęły doszczętnie (APP, ABGK, sygn. 5483-5484, Sprawy budowy...; APP, ABGK, sygn. 5336-5337, Sprawy budowy...). Cerkiew w Krzywej została spalona 15 stycznia 1915 r. przez żołnierzy 4. kompanii 97. pułku Landwehry, którzy w ten sposób chcieli zlikwidować potencjalny punkt obserwacyjny dla wojsk rosyjskich.

Pierwszą wzniesioną w tej grupie obiektów, była cerkiew w Żydowskim, która ukończona została w 1921 r. (APP, ABGK, sygn. 6448, Inwentarz cerkwi..., k. 2). Była to niewielka budowla założona na planie podłużnym, z przylegającą od strony zachodniej niską wieżą. Nakryto ją dachami kalenicowymi, wieżę natomiast prostym, czterosпадowym hełmem ze zdwojoną makowicą.

Niestety ikonografia do kolejnych cerkwi w tej grupie – cerkwi w Rozstajnem, wzniesionej również w 1921 r. i cerkwi w Woli Piotrowej zbudowanej rok później, na obecnym etapie badań pozostaje nieznana.

W Krzywej, mając w perspektywie odbudowę cerkwi, w pobliżu placu cerkiewnego postawiono tymczasową świątynię, którą zakupiono jeszcze po poprzednim pożarze cerkwi z Radocyny. Do budowy przystąpiono w 1923 r. (APP, ABGK, sygn. 4972, Sprawy budowy..., k. 358). Nową, drewnianą cerkiew zbudowała ekipa ciesielska pochodząca z okolic Kołomyi. Budowlę założono na planie trójdzielnym, nakryto ją wielosпадowym dachem, na którego kalenicach ustawiano trzy wieże z hełmami. Świątynia stylistycznie nawiązuje do klasycznej cerkwi trójkopułowej.

Do omawianej grupy zaliczyć można również cerkiew w Gładyszowie. Chociaż do budowy nowej świątyni przystąpiono niemal ćwierć wieku po spaleniu starej, to decyzja ta była konsekwencją wydarzeń wojennych. Jej projekt wykonał Jarosław Fartuch, członek lwowskiej „Kooperatywy Prac Inżynierskich” (ukr. *Кооператива Інженерних Робіт*), pracowni architektoniczno-budowlanej, skupiającej aktywnych wówczas w mieście ukraińskich architektów młodego pokolenia (m.in. Eugeniusza Nahirnego, Juliana Worobkewicza, Romana Bazylewicz). Fartuch pochodził z Łuczyc pod Sokalem, w 1921 r. rozpoczął studia na politechnice w Pradze, po ukończeniu których pozostał w Czechosłowacji pracując w biurze projektowym, z ramienia jakiego wykonał kilkadziesiąt różnych projektów zrealizowanych głównie na obszarze Moraw. Równoległe do studiów politechnicznych uczęszczał do Ukraińskiego Studia Sztuk Plastycznych (czes. *Ukrajinské studio výtvarných umění*), gdzie dokształcał się m.in. u prof. Włodzimierza Siczyńskiego, późniejszego autora projektów cerkwi w Niżnym Komarniku i Michalowcach. Na przełomie lat

7. Gładyszów, cerkiew, fot. J. Tur, ok. 1960 r. zb. Ruskiej Bursy

8. Gładyszów, cerkiew, fot. J. Tur, ok. 1960 r. zb. Ruskiej Bursy

20. i 30. Fartuch przyjechał do Lwowa, gdzie współorganizował wspomnianą wyżej kooperatywę. Po II wojnie światowej pracował jako architekt w czeskich Cieplicach, a następnie we Lwowie (Філевич 2000, 24-25).

Projekt cerkwi w Gładyszowie oparty został na opracowanym w latach 1935-1937 przez Fartucha projekcie cerkwi dla Hoszowa, której budowę rozpoczęto w 1938 r. (ukończono po II wojnie) (APP, ABGK, Aneksje, Plan cerkwi...). Trzecim obiektem, obok Hoszowa i Gładyszowa, który został zrealizo-

wany wedle tego projektu jest wzniesiona w 1940 r. cerkiew w Rakobutach koło Buska. Cerkiew założona została na podstawie klasycznego krzyża greckiego, z centralnie usytuowaną dużą kopułą stanowiącą dominantę bryły obiektu. Projekt inspirowany był, podobnie jak projekty większości wznoszonych w tym czasie drewnianych cerkwi, tradycyjną architekturą cerkiewną z obszaru Karpat wschodnich. Stanowił tym samym naturalną kontynuację nurtu narodowego, opracowanego na potrzeby sakralnego budownictwa drewnianego m.in. przez Alfreda Zachariewicza czy wspomnianego już Wasyla Nahirnego.

Trzecią grupę stanowią obiekty, które wzniesione zostały w wyniku zwykłych okoliczności wiążących się z normalnym ruchem budowlanym. Część z nich powstała tradycyjnie w miejscu starych cerkwi, jednak zauważalna jest kontynuacja widocznej jeszcze przed wojną tendencji do wznoszenia obiektów cerkiewnych w nowych lokalizacjach, o ile pozwalały na to miejscowe warunki. W niektórych przypadkach przyczyna tego tkwiła w nadzorze konserwatorskim, jakim zostały objęte stare cerkwie. Długotrwałe postępowania administracyjne w sprawie rozbiórki zabytkowych obiektów wymuszały na parafiach chcących budować nową świątynię poszukiwania pod nią innych lokalizacji. Taka sytuacja miała miejsce w Czarnorzekach, gdzie budowę nowej, murowanej świątyni rozpoczęto w 1923 r., w centrum wsi, w kilkusetmetrowym oddaleniu od starej cerkwi i cmentarza.

Trochę inna sytuacja miała miejsce w Lipowcu, gdzie jeszcze w pierwszej dekadzie XX w. planowano wybudować nową cerkiew, w miejsce starej XVII-wiecznej. Zamówiono w tym celu u przemyskiego architekta Marcellego Pileckiego projekt dużej, murowanej, pięciokopułowej cerkwi, jednak do rozpoczęcia budowy, mimo że była już przygotowana część materiału, przed wybuchem wojny nie doszło. Ten sam projekt został zrealizowany w latach 1912-1914 roku w Dynowie. Po wojnie powrócono do koncepcji budowy nowej cerkwi, jednak przeciągające się sprawy współfinansowania inwestycji ze strony przemyskiej kurii trwały do lat 30. W 1929 r. znaczna część parafian dokonała konwersji na prawosławie, a jednym z powodów tego miał być brak przyznania funduszy na budowę nowej cerkwi. W tym samym czasie, na Święta Wielkanocne 1931 r. w pobliskiej Daliowej spłonęła cerkiew. Do budowy nowej ściągnięto ekipę cieśli z województwa stanisławowskiego. Wznoszenie nowej cerkwi rozpoczęto w 1932 r. W tym samym czasie w Przemyśle zapadła decyzja o sfinansowaniu przez kurię budowy nowej cerkwi w Lipowcu, co miało przyczynić się do powrotu konwertytów do katolicyzmu. Z uwagi na to, iż było to działanie priorytetowe, podkupiono ekipę budującą cerkiew

w Daliowej (Brykowski 1995, 128-130). W ten sposób powstały dwa, zbliżone do siebie obiekty – drewniane cerkwie krzyżowo-kopułowe nawiązujące stylistycznie do ukraińskiego historyzmu (LNNBU WS OR, f. 26, UKWL, op. 46, *Opisy pamiątek historyczno-architektonicznych...*, k. 351v-352).

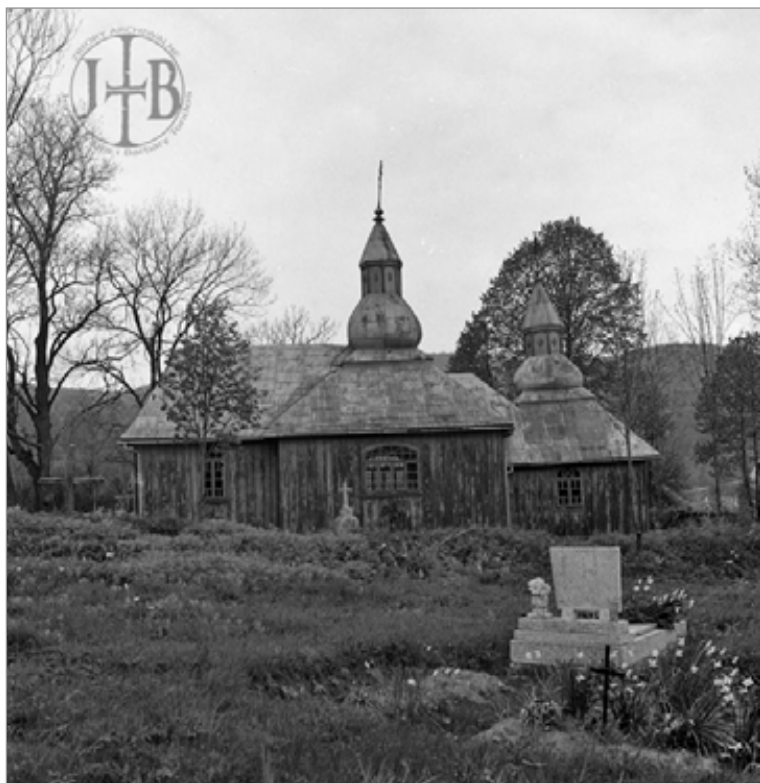
W latach 1924-1925 w Kamionce wzniesiono dużą cerkiew krzyżowo kopułową, charakteryzującą się bogatą formą architektoniczną i snycerską zaczerpniętą z obszaru Huculczyzny (LNNBU WS OR, f. 26, UKWL, op. 46, *Opisy pamiątek historyczno-architektonicznych...*, k. 353-353v). Także w Darowie w 1927 r. zbudowano dużą, trójkopułową cerkiew, która również stanowiła nawiązanie do architektury sakralnej z obszaru Karpat wschodnich (LNNBU WS OR, f. 26, UKWL, op. 46, *Opisy pamiątek historyczno-architektonicznych...*, k. 348).

W niektórych miejscowościach budowane w okresie międzywojennym cerkwie były pierwszymi w ich dziejach. Taka sytuacja miała miejsce w Duszatynie, gdzie w 1925 r. wzniesiono drewnianą, krzyżowo-kopułową cerkiew, w Wernejówce, również z 1925 r. (ikonografia nieznana) i w 1939 r. – we Wawrzce. Ta ostatnia jako jedyna z wyżej wymienionych nawiązywała stylistyką do typu łemkowskiego cerkwi.

Jedną z najbardziej interesujących realizacji w dwudziestoleciu międzywojennym jest drewniana cerkiew w Olchowcu. Jako jedna z ostatnich została ukształtowana w duchu tradycyjnego budownictwa cerkiewnego na Łemkowynie. Jej budowę rozpoczęto w 1936 r., jednak z braku funduszy na przewidzianą wieżę w zachodnim masywie cerkwi, element ten zredukowano, nakrywając prytwor prostym, kalenicowym, trzypołaciowym dachem. Nawę i sanktuarium nakryto odpowiednio cztero- i trzyspadowym dachem, na który nasadzone są baniaste hełmy z wysokimi pozornymi latarniami nakrytymi stożkowym dachem i zwieńczone witrażowymi krzyżami. Elementy te są świadomą kontynuacją form architektonicznych powszechnie używanych na Łemkowynie w XVIII i XIX w.

Naturalnym elementem w zespołach cerkiewnych były wolnostojące dzwonnice. Pierwsze pojawiły się pod koniec XIX w. w związku z rozwojem ludwisarstwa – sprzedawane parafiom dzwony były coraz większe a zarazem cięższe, a do takich nie były konstrukcyjnie przystosowane dzwonnice stanowiące integralną część cerkwi. Wśród dzwonnicy, które w okresie międzywojennym wybudowano w pobliżu starszych cerkwi, do najciekawszych należała zaprojektowana przez Józefa Baruta z Gorlic dzwonnica w Regietowe Wyżnym, nawiązująca detalem do architektury z obszaru Karpat Wschodnich.

9. Olchowiec, cerkiew, fot. J. Tur, ok. 1975 r. zb. Ruskiej Bursy

Cerkwie z obszaru Łemkowyny jako unikalne zjawisko w architekturze sakralnej wymagały bezsprzecznie ochrony konserwatorskiej. W latach 1888-1917 opiekę nad zabytkami sprawowały dwa stowarzyszenia konserwatorów i korespondentów wiedeńskiej Cesarsko-Królewskiej Komisji Centralnej dla Badania i Konserwacji Zabytków Sztuki i Pomników Historycznych: Grono Konserwatorów Galicji Zachodniej z siedzibą w Krakowie i Grono Konserwatorów Galicji Wschodniej we Lwowie. W 1917 r. przekształciło się ono w Krajowe Grono Konserwatorskie działające do 1923 r., na bazie którego powołano Urząd Konserwatorski (Dobosz, Gaczoł 1994, 331-332). Instytucje te, z uwagi na ogromny zasób zabytkowy, nad którym miały sprawować pieczę, niedostateczne dofinansowanie i brak narzędzi prawnych, przez lata nie podejmowały żadnych kluczowych decyzji co do obiektów cerkiewnych z obszaru Łemkowyny. Również parafie nie dążyły do współpracy z urzędem w sprawie remontów podlegających im obiektów. Najczęściej współpraca urzędu z władzami

cerkiewnymi odbywała się na poziomie diecezjalnym, przykładowo w kwietniu 1923 r. wojewoda krakowski zwrócił się do greckokatolickiej Kurii w Przemysłu z wezwaniem do współpracy z urzędem konserwatorskim w zakresie remontów, rozbiórek i innych działań w związku z szeroko zakrojoną akcją odbudowy i remontów obiektów sakralnych, które ucierpiały w czasie pierwszej wojny światowej (APP, ABGK, sygn. 5147, Sprawy budowy...). Dopiero ustawa o ochronie zabytków z 1928 r. sprecyzowała narzędzia, jakimi mogły posługiwać się urzędy konserwatorskie. Na jej mocy powstał również rejestr zabytków, do którego w latach 1928-1939 z obszaru ówczesnego województwa krakowskiego wpisano cztery cerkwie, z Brunar Wyżnych, Ropek, Żydowskiego i Pętnej (ANID OTRz, Decyzje...).

Szczególnie ciekawymi wydają się być okoliczności objęcia ochroną konserwatorską cerkwi w Żydowskiem. W 1932 r. podczas jednej z ekspedycji na Łemkowynę Roman Reinfuss wykonał dwa zdjęcia cerkwi w Żydowskiem, które po raz pierwszy zostały opublikowane rok później w artykule *Cerkiewki drewniane na Łemkowszczyźnie* w „Kurierze Literacko-Naukowym”, stanowiącym dodatek do wysokonakładowego i poczytnego w tym czasie dziennika jakim był „Ilustrowany Kurier Codzienny” (Reinfuss 1933, 5). Zdjęcie cerkwi podpisane *Cerkiew w Żydowskiem (pow. krośnieński) łudząco naśladowujące kościółki łacińskie* ilustrowało, jak to określił sam autor, „wpływ budownictwa polskiego” na architekturę cerkiewną. Wraz z innymi fotografiami Reinfussa zdjęcie wykorzystane zostało w książce *Karpaty i Podkarpacie* Ferdynanda Ossendowskiego, wydanej w ramach niezwykle popularnej serii „Cuda Polski”. W ten sposób wizerunek cerkwi z Żydowskiego stał się powszechnie rozpoznawalnym przykładem zaawansowanej latynizacji formy cerkwi z obszaru Łemkowyny. Na pewno zainteresowanie wzbudziła również niespotykana w zasobie bryła obiektu, która odczytywana była jako archaiczna, w proporcjach przypominająca podgórskie, drewniane kościoły. Spadziste, kryte gontem dachy, wieża z izbicą, okalający cmentarz cerkiewny stary, kamienny mur nadawały cerkwi cech starożytności, które mogły być interpretowane jako architektoniczny, a zarazem kulturowy archetyp, świadczący o polskich korzeniach Łemkowyny.

W latach 30. XX w. poszukiwania i uwydatnianie akcentów związanych z wpływami kultury polskiej zauważalne były niemal w każdym aspekcie przeprowadzanych wówczas badań przez polskich naukowców. Tendencja ta wpisywała się w nurt polityki narodowościowej II Rzeczypospolitej, którego jednym z filarów było Biuro Polityki Narodowościowej i podlegająca mu, po-

10. Żydowskie, cerkiew, fot. W. Gentz, 1941 r., zb. J. Kowalik

wołana w 1934 r., Komisja Naukowa Badań Ziem Wschodnich. Przy Komisji ustanowiono sekcję łemkowską, w skład której weszli między innymi Roman Reinfuss i Stanisław Leszczycki, który to w 1934 r. w ramach prac Komisji wykonał kolejne dwie fotografie cerkwi w Żydowskim. Wszystko wskazuje na to, iż właśnie powyższe aspekty zadecydowały o ujęciu cerkwi w Żydowskim w rejestrze zabytków. Wpisu dokonał w 1934 r. Jerzy Remer – Generalny Konserwator Zabytków. Według decyzji ochroną konserwatorską objęta została „całość budowli i najbliższego jej otoczenia wraz z d. cmentarzem w granicach objętych ogrodzeniem kamiennym”. Motywowano ją tym, że

jest to cerkiew stara, drewniana złożona z trzech części, a to: prezbiterium zakończonego prostą ścianą, wyższej i szerszej nawy, oraz przysadzistej wieży od frontu. Całość kryta dachem gontowym; otoczona niskim ogrodzeniem z kamienia. Jako zabytek d. architektury kościelnej wiejskiej zasługuje na ochronę (ANID OTRz, Decyzje...).

Decyzja o wpisie prawdopodobnie podjęta została na podstawie dostępnych wówczas zdjęć, bez przeprowadzenia oględzin obiektu. Kadry, które ob-

rali zarówno Reinfuss, jak i Leszczycki we swych fotografiach pomimo swej malowniczości nie oddawały w pełni proporcji obiektu, wykonane zostały zza wysokiego murku ogrodzeniowego, przez co dolna części korpusu pozostawała niewidoczną. W rzeczywistości cerkiew nie posiadała archaicznej formy. Niemal identyczną cerkiew jako tymczasową wzniesiono w 1923 r. w Komarniku Wyżnym obok miejsca po cerkwi spalonej w czasie wojny.

Wybiegając w przyszłość, decyzja o ujęciu cerkwi w Żydowskim w rejestrze zabytków zadecydowała o przeprowadzeniu jej generalnego remontu po zniszczeniach, jakim ulegała w czasie działań wojennych w 1944 r. Decyzję podjął na początku lat pięćdziesiątych Franciszek Kruk, ówczesny konserwator zabytków w Rzeszowie, który na odbudowę cerkwi przeznaczył subwencję z budżetu konserwatorskiego. Do remontu jednak nie doszło, gdyż cerkiew wraz ze złożonym obok niej materiałem budowlanym spłonęła, a Kruk za angażowanie się w remonty cerkwi został zwolniony z posady konserwatora wojewódzkiego.

Urząd Wojewódzkiego Konserwatora we Lwowie od 1934 r. prowadził sprawę parafii w Łupkowie, która zamierzała rozebrać znajdujące się na jej terenie cerkwie – w Łupkowie i w Zubeńsku, a w ich miejsce postawić nowe, murowane świątynie. Parafia swą decyzję uzasadniała złym stanem technicznym obiektów oraz brakiem innego miejsca pod budowę nowych. Pomimo faktu, że cerkwie te nie były objęte ochroną na mocy ustawy, zabiegi urzędu przyczyniły się do zmiany decyzji parafii i podjęcia ich remontu (LNNBU WS OR, f. 26, UKWL, op. 76, Sprawozdania..., k. 247-320). Jednak nie wszystkie działania Urzędu Wojewódzkiego Konserwatora we Lwowie przynosiły zamierzone efekty. Pomimo sprzeciwu w sprawie rozbudowy murowanej cerkwi w Rozdzielu, której forma, jak określili członkowie działającej przy urzędzie komisji, była „*niweczącą jej wartość zabytkową*” (*Czas* 1927, 2), parafia przystąpiła do remontu pochodzącej z końca XVIII w. cerkwi. Rozebrano wieżę, zdjęto dachy i hełmy zastępując je nowym, jednokalenicowym dachem z nasadzoną nad nawą dużą, drewnianą czworoboczną wieżą z latarnią. Całości kreacji nadano modernistyczną formę. Pomimo wielu działań urzędu konserwatorskiego nie udało się zachować objętej ochroną starej cerkwi w Pętnej, którą rozebrano po 1938 r.

Architektura cerkiewna na Łemkowynie wynikała z trendów powszechnie obecnych na terenie całej Galicji Wschodniej, a w okresie międzywojennym w województwach lwowskim, stanisławowskim, tarnopolskimi i krakowskim. Na tym szerokim tle występuje tylko jeden obiekt, który przebija się przez instancjonalną architekturę – jest to cerkiew w Olchowcu, będąca osobnym przejawem konserwatyzmu w architekturze na Łemkowynie.

11. Rozdziele, cerkiew, fot. D. Nowak, 2018 r.

Osobne zagadnienie stanowi architektura cerkwi prawosławnych wznoszonych na Łemkowynie w latach 20. i 30. XX w., jednak wykracza ono poza ramy niniejszego artykułu i wymaga indywidualnego opracowania.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP)

1. Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego w Przemyślu (ABGK)

- APP, ABGK, sygn. 5483, Sprawy budowy, remontów i wyposażenia.
- APP, ABGK, sygn. 5484, Sprawy budowy, remontów i wyposażenia.
- APP, ABGK, sygn. 5336, Sprawy budowy, remontów i wyposażenia.
- APP, ABGK, sygn. 5337, Sprawy budowy, remontów i wyposażenia.
- APP, ABGK, sygn. 5147, Sprawy budowy, remontów i wyposażenia.
- APP, ABGK, sygn. 6448, Inwentarz cerkwi w Żydowskim 1928.
- APP, ABGK, sygn. 4964, Sprawy budowy, remontów i wyposażenia.
- APP, ABGK, sygn. 4972, Sprawy budowy, remontów i wyposażenia.
- APP, ABGK, Aneksje, Plan cerkwi w Hoszwi.

2. APP, Parafia Greckokatolicka w Ułazowie (PGU) – zesp. 2115

- APP, PGU, sygn. 15, Listy architektów w sprawie budowy cerkwi kierowane do proboszcza parafii w 1935 r.

Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa – Oddział Rzeszów (ANID OTRz)

- ANID OTRz, Decyzje dla województwa krakowskiego 1928-1939.

Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka – Oddział Rękopisów (LNNBU WS OR)

1. Urząd Konserwatorski Województwa Lwowskiego (UKWL)

- LNNBU WS OR, f. 26, UKWL, op. 46, Opisy pamiątek historyczno-architektonicznych i cerkiewnych w województwach lwowskim, stanisławowskim i tarnopolskim.
- LNNBU WS OR, f. 26, UKWL, op. 76, Sprawozdania 1936-1939.

Opracowania

Brykowski, Ryszard. 1995. *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*. Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami.

Czas, nr 149. 1927, 4 VII.

Dobosz, Piotr, Gaczoł, Andrzej. 1994. „80-ta rocznica utworzenia Krajowego Urzędu Konserwatorskiego w Krakowie”. *Ochrona Zabytków* 47, nr 3-4: 331-332.

Krasny, Piotr. 2002. „«Jezuickie intrygi» a problem stylu w ukraińskiej architekturze cerkiewnej drugiej połowy XIX wieku”. *Roczniki Humanistyczne* 50, z. 4: 575-587.

Krasny, Piotr. 2003. *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596-1914*. Kraków: TAIWPN Universitas.

Reinfuss, Roman. 1933. „Cerkwie drewniane na Łemkowszczyźnie”. *Kurier Literacko-Naukowy*, nr 34: V. Dodatek do *Ilustrowanego Kuriera Codziennego* 10, 1933, nr 231.

Лев, Христина, Слободян, Василь, Філевич, Наталка. 2015. *100 церков Нагірних. Церкви Василя Нагірного, cz. 1*. Львів: [b.w.].

Слободян, Василь. 1998. *Церкви України. Перемиська єпархія*, Львів: Апріорі.

Слободян, Василь. 1995. „Церква в Гошеві”. *Вісник інституту „Укрзахідпроектреставрація”*, nr 3: 49-50.

Філевич, Наталка. 2000. „Архітектор Ярослав Фартух-Філевич (1897-1979)”. *Будуємо інакше*, nr 1: 24-25.